

Een landschap met tombe en sfinnx

SYMBOLISME IN ACHTTIENDE-EEUWSE TUINEN

Symposium over de invloed van intellectuele en esoterische stromingen zoals de Vrijmetselarij.

Heimerick Tromp

Symposium over de invloed van intellectuele en esoterische stromingen zoals de vrijmetselarij.

Eind september 2006 werd in Schwetzingen bij Heidelberg een bijzonder interessant symposium gehouden over de invloed van intellectuele en esoterische stromingen zoals de vrijmetselarij in de 18de eeuwse tuinkunst, getiteld: Symbolism in 18th Century Gardens: the Influence of Intellectual and Esoteric Currents, Such As Freemasonry. Het werd georganiseerd door de stichting OVN (Stichting ter bevordering van wetenschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van de vrijmetselarij in Nederland), de Staatliche Vermögen und Bau Baden-Württemberg (Amt Mannheim) en de Instituten voor het wetenschappelijk onderzoek der religies (Institute for the Scholarly Study of Religions) en kunstgeschiedenis van de Universiteit van Heidelberg. Het symposium vond mede op instigatie van ons Cascade-*lid* Rob de Jong plaats, die een belangrijke adviesfunctie bij Schloss Schwetzingen en zijn prachtige tuinen vervult. In de afgelopen jaren kreeg het park, dat vanaf 1748 is aangelegd door Keurvorst Carl Theodor van de Palts veel van zijn oude glorie terug. Talrijke onderdelen werden gerestaureerd op basis van diepgaand onderzoek.

De aanleiding tot het symposium was echter niet zozeer de fysieke restauratie, maar vooral de zoektocht naar de ideeënwereld achter de creatie van dit uitgestrekte park met zijn talrijke beelden, moskee, zijn ruïne of Mercuriustempel, Apollotempel, volièrès, etcetera. Naarmate de restauratie vorderde werd de vraag steeds prangender of het bij het park van Schwetzingen om een ‘wahlloses durcheinander’ of om een betekenisvol en consistent decoratieprogramma ging. Daarbij bracht Rob de Jong al in een vroeg stadium, toen nog niemand daaraan dacht, naar voren dat het wellicht om een maçonnieke betekenislaag zou kunnen gaan. De vrijmetselarij of maçonnerie (maçon=metselaar) was immers in de loop van de 18de eeuw een belangrijke, verlichte, spirituele beweging in de vorm van een broederschap geworden, in Engeland ontstaan en al spoedig ook op het Continent verbreid. Frankrijk, Duitsland, de Nederlanden kregen al spoedig hun loges waarin verlichte broeders samen kwamen en waarin rang

en stand bewust op de achtergrond gedrongen werden. Het is dan ook geen toeval, dat het motto van de Franse Revolutie ‘*Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap*’ afkomstig is van de Vrijmetselarij.

Kenmerkend voor de vrijmetselarij is het werken met symbolen waarmee de innerlijke zoektocht naar zelfkennis maar ook het bouwen aan een betere wereld wordt uitgedrukt. Die symbolen zijn talrijk en in de zgn. hogere graden (4e t/m 33e graad) ook nog eens zeer complex. Zij hebben vooral betrekking op de bouw- en lichtsymboliek en zijn verbonden met velerlei legenden, die in de loge als het ware nagespeeld en ‘herbeleefd’ worden om tot een dieper levensinzicht te komen. In de 18de en vroege 19de eeuw was dat alles nog veel sterker; in die periode is ook de symboliek van planten en bloemen zeer belangrijk. Voor onze tijd geldt dat overigens in zekere mate nog steeds, we hoeven maar te denken aan de acacia en de roos. Een prachtig voorbeeld van een betekenisvolle maçonnieke decoratie vormen de ontwerpen voor de wanden van een Amsterdamse loge rond 1800 waarop tal van symbolen worden afgebeeld en uitgelegd. Wie meer over de achtergronden van de 18^{de}

eeuwse (en hedendaagse) Vrijmetselarij wil weten, verwijs ik graag naar het zeer instructieve boek van professor dr. Anton van de Sande, *Vrijmetselarij in de Lage Landen, Een mysterieuze broederschap zonder geheimen*. 2e druk, Zutphen 2000.

Terug naar de vrijmetselarij en de tuinkunst. Om de zoektocht naar de diepere betekenis achter de 18de eeuwse tuinen in een breder verband te plaatsen werden verschillende sprekers uitgenodigd uit diverse landen. Het voert te ver om alle bijdragen hier te bespreken; sommige droegen, begrijpelijkerwijze, het stempel van een premier pas en hielden vooral een belofte voor de toekomst in. Sprekers kwamen uit Engeland, België, Duitsland, Denemarken, Italië, Frankrijk, Polen en Noorwegen. Het was een genoegen om te luisteren naar James Stevens Curl die met zijn lezing: **Symbolism in Eighteenth-century Gardens: some observations**, het parcours opende. Als misschien wel de meest vruchtbare schrijver over het onderwerp benadrukte hij, dat er altijd een diepere betekenis schuilt achter de bouw van garden buildings, fabriekjes, paviljoens of hoe men al die kleine, bijzondere architectuur in de tuin ook wil noemen: *When built, they were designed to arouse associations in the minds of those who beheld them*. Hij verwees naar emoties, ideeën, nationalistische gevoelens en nog veel meer die in die specifieke tuinarchitectuur, of beter nog, architectuur in de tuin, konden worden uitgedrukt. Tenslotte kwam hij bij Schwetzingen uit en gaf interpretaties van de tuinen,

nauw gerelateerd aan de klassieke oudheid, de Bijbel, en besloot met de suggestie, dat de vrijmetselarij in die tijd bepaald geen geringe rol speelde in de geschiedenis van de tuinkunst in het algemeen en bij Schwetzingen in het bijzonder. Dit thema werd op fascinerende wijze uitgewerkt door Jan Snoek, in: **Schwetzingen: More Than Just a Masonic Garden**. Snoek liet eerst zien, dat Carl Theodor verschillende betekenislagen aan het park van Schwetzingen gaf. Vervolgens analyseerde hij het maçonnieke karakter van drie van de oudste standbeelden in de tuin en daarna vroeg hij zich af of Carl Theodor en zijn architect Nicolas Pigage zelf vrijmetselaar waren. Hierbij kwam hij tot de conclusie dat de tuin zelf daarvoor het beste bewijs is: *It could not possibly exist in this form had their creators not been freemasons*. Hij vond de bevestiging in talrijke aanwijzingen dat wil zeggen elementen, die zowel tijdens de wandeling ervaren konden worden als in de lay-out van de aanleg. Als voorbeeld van het eerste wees hij op de al genoemde beelden, voorts de opzet van de Apollotempel (Apollo = de Zon, maar ook *het* symbool van de *Grand Master*) die als achtergrond van het tuintheater diende, dat op zichzelf weer de loge uitbeeldde. Dat laatste wordt bevestigd door de zes sphinxen, die erover waken. De twee tegenover Apollo staan zelfs bekend als ‘de wachters’ (*Die Wächter*), een directe verwijzing naar de bewakers of opzieners van de loge. Ook de tempel van Mercurius, in de vorm van een Romeinse ruïne in verschillende verdiepingen opgebouwd, draagt maçonnieke symboliek gerelateerd aan de eerste drie graden: leerling, gezet en Meester. Waren dit allemaal symbolische toespelingen die wellicht voor meerdere interpretaties vatbaar zijn, dat geldt niet voor de vijfpuntige blazende ster, de vlammeende ster met ingeschreven G, die is aangebracht boven de deur van de moskee -overigens nooit als zodanig gebruikt en ook niet volgens zuivere islamitische principes gebouwd. Deze vlammeende ster is ook aangebracht bovenin de acht bogen van de centrale hal en nog op enkele andere plaatsen. Hier is de maçonnieke invloed onmiskenbaar, want dit symbool, waarbij de G staat voor God, is typisch maçonniek en komt in geen enkele andere context voor.

Zo zijn er meer verwijzingen te vinden, die de stelling van Snoek ondersteunen. Zelf viel mij de plaatsing op van een tweetal zuilen, bekroond door bollen, naast de ingang in het kasteel. Bouwkundig zijn zij als zuiver decoratief te beschouwen en in hun bescheidenheid zelfs enigszins ongebruikelijk bij zo’ n majestueus huis. Maar wanneer we ze beschouwen als een verwijzing naar de beide zuilen van de maçonnieke tempel, Iachin en Boas, die dikwijls als zodanig worden afgebeeld, dan zal de allusie voor de vrijmetselaar duidelijk zijn geweest. Tenslotte keek hij naar de tegenstelling

natuur-cultuur en naar de reeks ‘fabriekjes’ die de Franse, geometrische en de Engelse delen van de tuin verbinden. Zijn conclusie was dat de tuinen op verschillende niveaus symboliek bevatten. Klassieke mythologie, maçonnieke verwijzingen maar ook christelijke mystiek, politieke macht en wetenschappelijke pretenties vindt men terug in allerlei onderdelen en details als beelden, fabriekjes, decoraties en tuinonderdelen maar ook in de plattegrond verwerkt en zodoende alleen door beschouwing van het plan, het totaalontwerp te ontdekken.

Terwijl deze scherpzinnige en erudiete analyse aangeeft hoe moeilijk het is om een dergelijke spirituele invloed te vatten en te benoemen – Snoek’s verhaal leverde dan ook heel wat discussie op- kwamen we met de voordracht van Erik Westengaard over een drietal Deense tuinen op minder glad ijs. In zijn: **Gedankenvolle Gärten. Eine Wanderung durch die freimaurerische Symbolwelt dreier Gärten**, behandelde hij Louisenlund, tegenwoordig in Sleeswijk-Holstein, Jaegerpris Slot en Sanderumgaard. Volgens hem is het van essentieel belang ,waar ik hem helemaal in kan volgen, om aan te kunnen tonen dat of de eigenaar of de architect vrijmetselaar was. Hij stelde terecht, dat om te weten of een tuin inderdaad een maçonnieke symboliek draagt en zo ook geduid kan worden, er bronnen moeten zijn die duidelijk maken dat het inderdaad om een tuincreatie met vrijmetselaars-achtergrond gaat. Alleen dan heeft men zekerheid en bij de drie voorbeelden die hij behandelde is dat inderdaad het geval. Dus enerzijds een vrijmetselaar als schepper en anderzijds een min of meer sluitende symbolentaal (übergeordneten Symbolsprache) als richtlijn. Voor vele van dergelijke tuinen zal dat echter niet altijd mogelijk zijn! Prins Carl van Hessen, zoon van de latere landgraaf Frederik II, was de schepper van Louisenlund . Zijn moeder was prinses Mary, dochter van George II van Engeland. Prins Carl werd stadhouder van Sleeswijk-Holstein. In 1775 trad hij toe als broeder binnen het vrijmetselaarssysteem van de ‘*Strikter Observanz*’ , één van de 3 elkaar beconcurrerende maçonnieke systemen die in die tijd in Duitsland en zijn invloedssfeer bestonden. In zijn persoonlijk archief wordt een notitie bewaard waarin hij schrijft dat hij bij de schepping van de tuin van Louisenlund drie ‘ wegen’ of routes aanlegde : een alchemistische, een theosophische en een maçonnieke. Een dergelijke aanwijzing is natuurlijk uiterst belangrijk en mede door het discrete karakter van de Vrijmetselarij zeer zeldzaam. Meestal moeten wij het doen met afgeleide’aanwijzingen, waardoor de toespelingen minder exclusief als maçonniek kunnen worden geduid.

Uitgangspunt van de maçonnieke route op Louisenlund was een rondeel in het westen, analoog aan de plaats waar een kandidaat-vrijmetselaar aan het begin van zijn initiatie de loge in het westen betreedt. Tijdens de maçonnieke wandeling op Louisenlund beklom hij de zogenaamde Felsenberg, een circa acht meter hoog bergje, door een paviljoen bekroond. Deze rots symboliseerde de ruwe steen, die door de leerling tot een kubieke steen bewerkt moet worden. Verder bevond zich in deze tuin een grot, een belangrijk element uit de 4e graad van de Strikte Observanz (Schottischer Meister) en stonden er talrijke andere gebouwtjes, zuilen en monumenten, die de broeders herinnerden aan de arbeid in de loge of aan maçonnieke begrippen. Het eindpunt van de route was de zogenaamde Freimaurerturm, waar helaas maar weinig van over is, maar die drie verdiepingen geteld moet hebben, corresponderend met de drie eerste graden. Hij werd tussen 1778 en 1784 gebouwd.

De diverse bijlagen bij de uitgave behorend bij dit symposium, worden voorafgegaan door een inleidend, instructief hoofdstuk van de redactie, waarin de argeloze onderzoeker gewezen wordt op de vele valkuilen waarin hij gemakkelijk kan vallen, omdat de kennis van de esoterische aspecten bij historici, kunsthistorici en dergelijke dikwijls zeer gering is of geheel ontbreekt. Dat is overigens menige integere en serieuze onderzoeker, vanuit welke discipline dan ook, al op heel wat (hoog)geleerd schouderophalen, ridiculisering of onbegrip komen te staan, zoals ook James Stevens Curl betoogde.

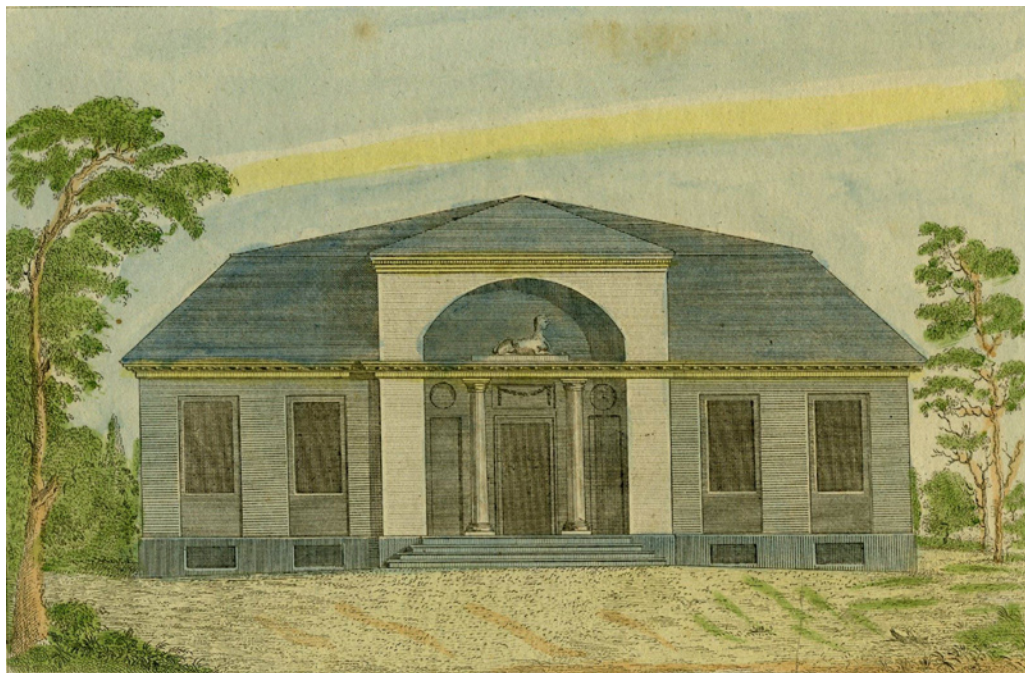
Binnen de context van dit symposium had een Nederlandse bijdrage zeker gepast en daarover is met de wetenschappelijke organisatie ook uitvoerig contact geweest. De voorbereiding was echter veel te kort. Uit het reeds verzamelde materiaal werd echter wel duidelijk, dat ook in ons land de vrijmetselarij een zekere rol gespeeld moet hebben bij de creatie van tuinen in de vroege landschapsstijl, die dikwijls ook nog geometrische onderdelen bevatten. Ook bij ons zijn er waarschijnlijk maçonnieke thema's verwerkt in de plattegronden, in de 'fabriekjes', in de routes door de tuinen en in decoratieve elementen in de buitenhuizen zelf. Denk bijvoorbeeld aan stucwerk. In dat licht bezien zou een nadere bestudering van de plattegronden van bijvoorbeeld Fraeylemaborg en Beeckestijn en de opzet van het park van Huys ten Donck met zijn klassieke ruïne, oogvormige vijver en pyramide in de zuid-oosthoek van het landgoed tot interessante conclusies kunnen leiden. Hierbij zijn alchemistische invloeden, die in die tijd dikwijls een onderdeel van bepaalde stromingen binnen de Vrijmetselarij vormden, niet uit te sluiten.

Zo vinden we onmiskenbaar maçonnieke elementen in het werk van de alom bekende populisator van de landschapstuin, Gijsbert van Laar, lid van de loge De Noordstar te Alkmaar. In het *Magazijn van Tuinsieraaden* komen verschillende gebouwtjes voor met een pyramideachtige vorm, een landschap met tombe en sfinx en een Vriendschapstempel. Een duidelijke maçonnieke toespeling vinden wij bij een gebouw met twee zuilen en in het fronton een liggende sphinx. De voorgevel van dit gebouw vertoont veel overeenkomst met de voorgevel van de Orangerie in de Neue Garten in Potsdam, in 1791-1793 gebouwd naar een ontwerp van Gotthard Langhans en tijdens het symposium behandeld door Berit Ruge in haar voordracht: *Der Einfluss des Ordens der Gold- und Rosenkreuzer auf Gartengestaltungen der Spätaufklärung in Deutschland als Beispiel alchemistischer Symbolik*. Ook het paviljoen op plaat CVIII. moet voor iedere vrijmetselaar onmiddellijk reminiscenties hebben opgeroepen. Het neoclassicistische tempeltje, bekroond door een A en O, draagt bij nadere beschouwing een mysterieus opschrift, geïnspireerd op het toen gangbare maçonnieke geheimschrift....Het zal niemand verbazen, dat Dr. Joh.Krauss, van Laars evenknie met het verzamelwerk *Afbeeldingen der fraaiste, meest uitheemsche boomen en heesters, die tot versiering van Engelsche bosschen en tuinen, op onzen grond, kunnen geplant en gekweekt worden*; [...], eveneens vrijmetselaar was en zelfs stichter van de Arnhemse loge 'De Geldersche Broederschap'. Hij verwijst in zijn voorwoord dan ook naar de verdienstelijke tuinarchitect G. van Laar, te Alkmaar en stelt voorts dat *de smaak in de Nederlandsche Tuinkunde sinds enige tijd volgens een verhevener doel werkende, een geheel andere wending heeft genomen, en daar door meer en meer de voetspooren der natuur heeft opgevolgd*.

Of dat verhevener doel direct met de maçonnerie te maken heeft, weten we niet, maar na dit symposium is het eens te meer duidelijk, dat we diepgaand onderzoek naar spirituele stromingen zoals de vrijmetselarij als een belangrijk wetenschappelijk item kunnen beschouwen. Ook in ons land zou dit moeten gebeuren, in breder, interdisciplinair verband. Iedereen kan zijn steentje bijdragen en we moeten dan behalve aan cultuur- en kunsthistorici, landschapsarchitecten, etcetera, vooral ook denken aan onderzoekers van esoterische stromingen. Ligt hier niet voor Cascade een schone taak? Ons Genootschap lijkt een voor de hand liggend podium om bijvoorbeeld door het instellen van een slagvaardige, actieve wetenschappelijke werkgroep voort te bouwen op bevindingen zoals die in Schwetzingen gepresenteerd werden. Zo kunnen we wellicht een tipje van de sluier oplichten en inzicht krijgen in de vele mysterieuze achtergronden van de

tuinkunst. Het is deze andere, diepere dimensie die ook in ons land het onderzoek naar de wortels van die tuinkunst zo ongelooflijk boeiend maakt en haar verbindt met talrijke levensvisies, en derhalve met het leven zelf.

Informatie over de symposiumbundel Symbolism in 18th century Gardens. The Influence of Intellectual and Esoteric Currents, Such As freemasonry. (red. Jan A.M. Snoek, Monika Scholl en Andréa Kroon) kan verkregen worden bij de stichting OVN, P.O. Box 92004, e-mail info@stichtingovn.nl

Gebouw met twee zuilen en in het fronton een liggende sphinx.